

ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА НА ФОРТИФИКАЦИЯТА НА КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА.

Никифор Тодоров

Никифор Тодоров- ОУ „Бачо Киро“ Велико Търново

e-mail : nikifor_todorov@abv.bg

Целта на настоящата работа е насочена към изследване на фортификацията на втората по значение цитадела на столицата на Второто българско царство – Търново, разположена на хълма Трапезица. Конкретно става въпрос за разглеждане историята на проучването на известните и новоразкрити крепостни съоръжения – стени, порти, кули, контрафорси, подходи и др., които очертават проблематиката на крепостното строителство на Трапезица и нейното място във военно-отбранителната топография на столицата. Въз основа на проведените най-нови разкопки ще бъде направен опит за относително уточняване на строителната хронология и стратиграфията на обекта, доколкото това е възможно, според общителните изводи и заключения на изследователите на крепостта.

Ежегодното ми участие в последните археологическите разкопки като работник, стажант, алпинист, член на археологическия екип и ръководител на малка група алпинисти, проучващи фортификацията в северния участък на крепостта Трапезица, позволи да се запозная с една част от тези въпроси.¹ Интересът към крепостното строителство е обясним, тъй като досега Трапезица най-общо се свързва с църковното строителство в столичния град, т.е. въпросите за градоустройството и фортификацията остават на заден план. Наред с това, в стратиграфско отношение не се дооценява факта, че за разлика от хълма Царевец, където е разкрита фортификация от ранновизантийския период на града², на хълма Трапезица строителството изцяло е свързано с годините на Второто българско царство и не случайно в изворите градът е наречен „преславния град Трапезица“.³

Хълмът Трапезица предизвиква интереса на българите още преди Освобождението. През 1856 г. започват проучвания, които остават с неизяснена цел и бързо са последвани от забрана за разкопки на хълма, издадена от турските власти.⁴ Първите целенасочени проучвания са проведени от М. Дринов и В. Берон през 1879 г., а впоследствие са продължени през 1884 г. от В. Берон, когато археологическото дружество в града е получило легитимност.⁵ По това време са разкрити църкви с №№ 2, 3 и 4. При разкопките на Ж.Сър през 1900-1901 г. са открити още 14 църкви.⁶ (обр.1) Тогава е изготвен подробен план на Трапезица от инж. П. Абаджиев, на който са нанесени Северната кула и

¹За възможността да използвам наблюденията от най-новите разкопки на крепостта съм задължен на ръководителя на археологическите проучвания К. Тотев, който ме насочи да обърна внимание на тази проблематика.– В: **Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Каранлиев, Д. Косева.** Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, с.17, 117; **Косева Д., Н. Тодоров.** Проблеми с откриване, обработка и съхраняване на стенописите от археологически разкопки във Велико Търново.- Сб. Търновска книжовна школа, т.10. В. Търново, 2015, с.640-658.

² **Николова, Я.** Хълмът Трапезица.- Сб. История на Велико Търново, В. Търново, 1986, с. 264-269.

³ Пак там., с. 264.

⁴ **х Стоянов-Берон, В.** Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, с.19.

⁵ Пак там., с.18-28.

⁶ **Димов, В.** Разкопките на Трапезица в Търново.- ИБАД, т.V, 1915, с. 112 – 176.

всички разкрити дотогава 17 църкви.⁷ Според В. Димов, Северната кула е била разкопана още през 1878 г. В. Берон обаче не споменава това, а говори само за новоразкритите църкви⁸, т.е. според първите сведения не може да се разбере дали Северната кула е проучвана чрез археологически разкопки⁹.

От особено значение са изследванията на К. Шкорпил, който през 1910 г. публикува цялостен план на укрепителната система на столицата.¹⁰ (обр.2) Подбирайки материалите за настоящото изследване, многократно се позовавах на този план, който с някои отклонения съвпада с откритите към момента участъци от крепостните стени на Трапезица.¹¹ Налага се да отбележа обаче че планът не е съвсем подробен, тъй като на него схематично са отбелязани различните укрепителните съоръжения. Все пак, съобразявайки се с наличните по това време технологии, може да се даде добра оценка за извършеното заснемане. Тук е важно да се подчертае, че Шкорпил единствен отбелязва и описва напречните крепостни зидове, затварящи от изток и запад подградията на хълма.¹² Същият изследовател проследява трасето на крепостната стена по целия хълм, като представя сведения за подходите. След извършените до момента археологически проучвания разкритите порти и потерни напълно отговарят на тези, отбелязани в плана на Шкорпил, т.е. археолозите отново ги преоткриват. Единствено може да се коригират пътищата, свързващи подградията с крепостта. Точното им установяване представлява съществен проблем и днес, поради многократните преработвания на терена и растителността в подножията на хълма. Определена прецизност Шкорпил постига в проучванията при портите Е, F и D, с прилежащите им пътни и пешеходни трасета. Уточняването на пътя към Северната порта обаче създава проблеми, тъй като наклонът е твърде голям, а завоите са много остри, което прави невъзможно изкачването на коли, теглени с жива сила¹³.

Почти до края на XX в. (1992 г.), не са много проучвателите, които обръщат внимание на фортификацията на Трапезица. Кратки бележки за крепостното строителство попадат единствено в първите пътеводители и албуми за Велико Търново. В тях е отбелязано наличието на ранновизантийско крепостно строителство и на двата хълма – Царевец и Трапезица.¹⁴ Значението на крепостта в укрепителната система и градоустройствената схема на средновековно Търново неведнъж е представяно в обобщаващи изследвания на Н. Ангелов, Я. Николова, В. Вълков, П. Славчев, и Ат. Попов, но като цяло те не представят нови данни и интерпретират само резултатите от първите разкопки и наблюденията на В. Берон, Ж. Съор, В. Димов и К. Шкорпил.¹⁵

⁷ Пак там, обр. 73.

⁸ **х Стоянов-Берон, В.** Цит. съч., с.22-25.

⁹ Едно е ясно, че кулата е означена като обект № 1 на плана на инж. П.Абаджиев.

¹⁰ **Шкорпил, К.** План на старата българска столица Велико Търново. – ИБАД, I, 1910, с. 121-154.

¹¹ За избягване на повторенията в текста се използват следните съкращения: ИКС- източна крепостна стена; ЗКС- западна крепостна стена; ЮКС – южна крепостна стена.

¹² **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 142-145.

¹³ **Тотев, К.** Предговор.- В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, с. 9, бел. 16; **Дермеджиев, Е.** Северна кула и Северна порта. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I..., с. 27, обр. XXXIII, XXXIV. През 2015 г. се извърши заснемане на координатите на скалния венец, които евентуално могат да се използват за нова реконструкция.

¹⁴ Пътеводител на гр. В.-Търново и околността му., В.Търново, 1907, с.11; **Ангелов, Н.** Антично и ранновизантийско селище. - История на Велико Търново, т. I, С., 1986, с. 56.; **Босилков, Св.** Търново. Город и его искусство. София, 1960, с. 4-5, планове №№1-6, фотографии 17-18.

¹⁵ **Берон, В.** Цит. съч; **Димов, В.** Цит. съч., с. 112 – 176; **Шкорпил, К.** Цит. съч., с.121-154; **Ангелов, Н.** Средновековният град Търново, според изворите от XII-XIV в. и досегашните археологически разкопки. –

За крепостните стени на Трапезица от значение са първите сведения на В. Берон. Според него ясно са се откроявали крепостните стени, кулите и някои от портите, а върху платото на хълма имало многобройни възвишения и цяла мрежа от “възсядащи се” зидове.¹⁶ Една част от тях били разкопани от иманяри, тъй като сред населението било разпространено вярването, че някога на Трапезица се намирали царските дворци, в подземията на които се криели несметни съкровища. Повлиян от тези предания и от оскъдните писмени сведения, д-р В. Берон влиза в спор с К. Иречек, като твърдо настоява, че Трапезица е по-старата крепост на средновековната българска столица и че в нея са се разполагали най-представителните сгради на българските царе и патриарси.¹⁷

Липсата на убедителен отговор на този въпрос се крие в безрезултатните в научно отношение разкопки, проведени от Ж. Съор през 1900 г. Разкритите църкви на хълма се явяват най-голямото откритие в средновековно Търново до момента, когато през 1948 г. Кр. Миятев започва разкопките на Двореца на Царевец. При изследването на църквите на Трапезица, въз основа общи белези или пък различия с други храмове от тази епоха по нашите земи, се заключава, че те принадлежат към една строително-архитектурна и живописна школа, която е упражнявала силно влияние върху съседните области, а нейният център се намирал в столицата Търново.¹⁸ Направените констатации не са достатъчни, тъй като не могат да запълнят представата за ролята и мястото на Трапезица в топографията на средновековната столица, без проучване на фортификацията, жилищното и култовото строителство чрез планирани разкопки, съпътствани с добра документация и надеждни публикации.

Нови археологически разкопки се провеждат на два етапа в края на ХХ- началото на ХХІ в. от сътрудници от филиала на Археологическия институт във В.Търново. Тези проучвания се оказват недостатъчно обезпечени със средства за реставрационно-консервационни дейности и основателно се налага да бъдат прекратени или минимализирани. Темповете на разкопките надминават публикуваните архитектурни структури и материали, което повтаря порочната практика от изминалото столетие.¹⁹

През първия етап (1992-1995 г.) археолозите работят по две теми: крепостни стени и градоустройство и църковно строителство.²⁰ Резултатите по отношение фортификацията на крепостта са публикувани единствено от М. Долмова.²¹ В своята монография, излязла

ИОМВТ, т. III, 1964, с. 6-8; **Славчев, П.** Сградостроителство и градоустройство в средновековно Търново. – Годишник на музеите в Северна България, IV, 1978, с. 36-50.; **Вълов, В.** Славният град Трапезица. – Сб. “Прослава на Велико Търново”, С., 1978, с. 216-220; **Попов, Ат.** Градоустройствен и архитектурен облик на Търновград XII-XIV в. – Сб. “Царстващият град Търнов”, С., 1985, с. 25-42; **Попов, Ат.** Крепостната система на средновековната столица Търновград. – Военноисторически сборник, XLVIII, 1979, 4, с. 124-143; **Николова, Я.** Градоустройство и архитектура. - История на Велико Търново, т. I, С., 1986, с. 264-269; **Робов, М.** Допълнителна укрепителна система на средновековния град. – Археология, кн. 4, 1988, с. 38-45.

¹⁶ **Берон, В.** Цит. съч., с. 18-20.

¹⁷ Пак там, с. 26.

¹⁸ **Мавродинова, Л.** Живописиста по времето на Второто българско царство – 1186-1393. – В: Стенната живопис в България до края на XIV в. С., 1995, с. 41-90; **Димова, В.** Църквите в България през XIII-XIV в. С., 2008.

¹⁹ Опитът на общинското ръководство на града да социализира обекта, преди да са приключили археологическите проучвания и консервационните работи, за да го включи в развиващата се туристическа индустрия в България, нанася нови поражения на разкритите крепостни стени, жилищни сгради и църкви.

²⁰ Това са археолозите Й.Алексиев, М.Долмова, Зл. Генова и Р.Анчева, с научен консултант Д.Овчаров.

²¹ **Долмова, М.** За укрепителната система на крепостта „Трапезица” (предварително съобщение).- Археология, 3, 1995, с. 36-42; Трапезица в светлината на археологическите разкопки. Велико Търново, 2008.

значително по-късно, същата отбелязва, че „...като приоритетна задача в тази проучвателска кампания е изследването на крепостните стени и терасите покрай тях, към които подходихме с нагласата, че на тях е имало изградени жилищни квартали, разположени около известните вече църкви. Получените археологически резултати потвърдиха това предположение и показаха, че Трапезица, подобно на Царевец е била гъсто застроена с жилищни сгради и разполагала с добре организирана улична мрежа, която свързвала всички нейни точки в един общ механизъм“.²² Става ясно, че освен изследване на жилищната и църковната архитектура, би следвало да се обърне внимание и на крепостното строителство. Първоначално Долмова проучва южната част на хълма, около Югоизточната порта. Същата успява да датира жилищния квартал, но на резултатите от проучването на крепостните стени не е обърнато достатъчно внимание, при положение, че оригиналът на ЮКС е добре запазен на височина до 1,5 м и е изключително благоприятен за всеобхватни наблюдения. Предложената от Долмова датировка на крепостните стени в 20-те – 30-те години на XIII в. е приемлива, въпреки че е изградена само върху наблюденията от нумизматичния материал, т.е. не са използвани пълноценно резултатите от регистрираната стратиграфска скала, свързана с църковното и гражданско строителство на квартала.²³ Недопроучен остава важният участък при Югоизточната порта. Долмова разкрива и малка част от ЗКС. (обр.3) Резултатите от разкопките са нанесени на общия план на хълма, от където се вижда, че са проучени 10 м. от крепостната стена, покрай която личат сгради от жилищен квартал.²⁴

През втория етап на проучванията 2007-2015 г., в различни части на крепостта, археолозите извършват съществени наблюдения и открития по отношение на крепостното строителство, които обаче са регистрирани накратко само в поредицата на Археологически открития и разкопки.²⁵ (обр.3) Изключение правят изследванията на археологическите екипи, ръководени от К. Тотев, М. Робов и Д. Рабовянов.²⁶

²² Долмова, М. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. Велико Търново, 2008., с., 26.; Тотев, К. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. Велико Търново, 2008. Рецензия.-Археология, 3-4, 2009, с. 133.

²³ Долмова, М. За укрепителната система на крепостта..., с.40 ; Харитонов, Хр., М. Долмова. Стратиграфия на крепостта Трапезица, по нумизматични данни. – Юбилеен сборник “Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове”, посветен на проф. Й.Андреев. В.Търново, 2003, с. 257-261.

²⁴ Долмова, М. Жилищно строителство в крепостта Трапезица. – Юбилеен сб. в чест на проф. Димитър Овчаров. В.Търново, 2002, с. 121-124. Възникването на квартала при Югоизточната порта авторката отнася към средата и втората половина на XIII в., когато терасата около църква № 12 е била застроена. Значително по-късно според нея възниква кварталът при ЗКС, вероятно в началните десетилетия на XIV в., когато повечето терени в крепостта били вече застроени.

²⁵ Началото на проучванията е поставено още през 2006 г. след приемане на т.нар. “Тридесет годишна програма” на НАИМ при БАН, според която хълмът е разделен на седем сектора, на четири от които през 2007 г. започват работа археологическите екипи на К.Тотев (Северен сектор, 2007-2015 г.), М. Робов (Източен сектор, 2007-2010, 2013-2014), М.Долмова (Югоизточен сектор, 2007-2009) и Й.Алексиев (Югозападен сектор, 2007-2010). По-късно през 2008 и 2009 г. в Югозападния и Югоизточния сектор са обособени още два обекта на Д. Рабовянов (Южен обект, 2008-2014) и К. Дочев (Югозападен сектор, 2009-2011, 2014). Виж: Алексиев, Й. Разкопки на манастира “Св. Йоан Рилски” на Трапезица (сектор Югозападен). – АОР за 2007 г., С., 2008, 675-681; Велико Търново. Крепостта Трапезица. Манастир “Св. Йоан Рилски” . – АОР за 2008 г. С., 2009, с. 603-607; Археологически разкопки на Трапезица- сектор Югозападен/ Манастир „Св. Иван Рилски. – АОР през 2009, С., 2010, с. 488 - 492; Археологически разкопки на Трапезица- сектор Югозападен. Манастир „Св. Иван Рилски. – АОР през 2010, С., 2011, с. 431 - 434; Долмова-Лукановска, М. Археологически разкопки в средновековната крепост „Трапезица” сектор Югоизток. – АОР през 2007, С., 2008, 689-691; Велико Търново. Крепостта Трапезица. Археологически

Наблюденията за укрепителната система в Югоизточния сектор М. Долмова преповтаря в третия дял на своята книга за Трапезица - "Столичен период (1185-1393). Укрепителна система", като почти изцяло коментира резултатите от проучванията през 1992-1995 г.²⁷ Новото по отношение разкриването на крепостните стени в нейния сектор, с

разкопки в сектор „Югоизток”. – АОР през 2008. С., 2009, с. 614-616; Археологически разкопки в средновековната крепост Трапезица, сектор Югоизток // АОР през 2009, С., 2010, с.498-499; **Дочев, К.** Трапезица, Югозападен сектор.-АОР през 2009, С., 2010, с. 504-506; Средновековен град Трапезица - „Сектор Югозапад”, град Велико Търново. – АОР през 2010, С., 2011, с. 444-446; Разкопки на крепостта Трапезица „Сектор Югозапад”, гр. В.Търново. – АОР през 2011, С., 2012, с.421- 423; Археологически разкопки на крепостта Трапезица – „Сектор Югозапад”.- АОР през 2014, С., 2015, с. 642-645; **Рабовянов, Д., Ж.Гюлева, П.Дойчев.** Крепостта Трапезица. Археологически разкопки на обект в сектор Южен // АОР през 2008, С., 2009, с.616 - 620; **Рабовянов, Д., Ж.Гюлева.** Археологически разкопки на обект „ Средновековен град Трапезица- сектор Южен”// АОР през 2009, С., 2010, с.499-504; **Рабовянов, Д., Ж.Гюлева.** Археологически разкопки на обект „ Средновековен град Трапезица- сектор Южен”// АОР през 2010, С., 2011, с.441-444; **Рабовянов, Д., Ж.Гюлева, П.Дойчев.** Археологически разкопки на обект „ Средновековен град Трапезица- сектор Южен”// АОР през 2011, С., 2012, с. 419-421; **Рабовянов, Д., Ж.Гюлева, П.Дойчев.** Средновековен град Трапезица-сектор „Южен”// АОР през 2012, С., 2013, с.396-399; **Рабовянов, Д.** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица, сектор Южен”.- АОР през 2013, С., 2014, с.487-490; Археологически проучвания на обект „Средновековен град Трапезица, сектор Южен” в гр. Велико Търново// АОР през 2014, С., 2015, с. 648-650; **Робов, М.** Крепостта Трапезица. Проучвания на обект „Югоизточен”// АОР през 2008, С., 2009, с.607 - 610; Археологически разкопки на сектор „Югоизточен” на Трапезица // АОР през 2009, С., 2010, с. 492- 495; Разкопки на Трапезица, сектор „Югоизточен” – АОР през 2010, С., 2011, с. 435-438; Проучвания на средновековната крепост Трапезица, сектор „Югоизточен”// АОР през 2013, С., 2014, с. 490-493; **Робов, М., К.Дочев.** Археологически разкопки на Трапезица, сектор Югоизточен (Църква № 3) // АОР през 2007, С., 2008, с. 685-689; **Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилюв.** Разкопки на “ Средновековен град Трапезица - Север” // АОР през 2007 г. С., 2008, 682 – 685; Велико Търново. Крепостта Трапезица. Археологически разкопки в сектор „Север” // АОР през 2008 г., С., 2009, 610 – 614; Археологически разкопки на обект “Средновековен град Трапезица- сектор Север” // АОР през 2010 г., С., 2011, 438 – 440; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север” във Велико Търново // АОР през 2011, София, 2012, 416-419; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север” във Велико Търново // АОР през 2012, София, 2013, 392-394; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север”(Северозападно подножие) във Велико Търново // АОР през 2012, София, 2013, 394-396; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север”(Дворцови сгради) във Велико Търново // АОР през 2013, София, 2014, 481-484; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север” (Дворцови сгради)” във Велико Търново // АОР през 2014, София, 2015, 639-641. **Тотев, К.** Археологически наблюдения на средновековен град Трапезица във Велико Търново по време на реализирането на проект ”Изграждане на подпорна стена, художествено осветление и туристическа инфраструктура до историческия резерват Трапезица” // АОР през 2013, София, 2014, 493-496; Археологически наблюдения на средновековен град Трапезица във Велико Търново по време на реализирането на проект ”Изграждане на подпорна стена, художествено осветление и туристическа инфраструктура до историческия резерват Трапезица” // АОР през 2014, София, 2015, 656-659.

²⁶ **Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилюв, Д. Косева.** Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011; **Робов, М.** Югоизточната крепостна стена на Трапезица. – Сб. „България, българите и Европа – мит, история, съвремие”.- Научна конференция (29-31.10.2009), В.Търново, 2011, с. 403-413, обр. 1-7; **Рабовянов, Д.** Археологически разкопки на Южния сектор на средновековния град Трапезица. (под печат). За възможността да използвам ръкописа на монографията съм задължен на Деян Рабовянов.

²⁷ **Долмова, М.** Трапезица в светлината..., с. 7-27. Изненадващо М. Долмова не се спира детайлно на проучванията на Югоизточната порта, представляваща интерес относно изясняването на архитектурата на входното съоръжение. В края на сезон 2007 г. Д. Рабовянов доразкопава определен участък за нуждите на предстоящата реставрация, но разкопките, според него самия, не са доведени до край. Към момента

протежение 80 м., е свързано с участъците при Югоизточната порта и Южната потерна на крепостта, които обаче останаха недопроучени.²⁸ Парадоксално е, че това е единствения участък в цялата крепост, където е извършена реставрация на крепостните стени и съоръжения, без докрай да са завършили археологическите проучвания. Данни за югоизточната порта предлагат археологическите наблюдения, извършени непосредствено преди реставрацията. От изработените планове могат да се установят само размерите на съоръжението. Дължината е 7,4 м, ширина на входа на портата в източната част (при първата врата) е 2,37 м., разширявайки се на запад, тя достига 2,65 м. (при втората врата). Страниците на портата са фундирани директно в скалния венец. Те са изградени от едри ломени камъни, споени с хоросан. За емплектоната са използвани различни по формат плочести камъни, залети обилно с бял хоросан. Досега конкретна информация за портата не е публикувана.²⁹ Липсват планове, информация за техниката на строителство и вертикалната планировка. Не са проучени докрай и стратиграфските пластове, с което предназначението на помещенията, долепени до портата, остават неизяснени.³⁰ Липсващите данни отварят резонни спорове относно графичната реконструкция и обменната възстановка на съоръжението.³¹

Резултатите от разкопките в югоизточния сектор остават непубликувани, което за напред ще затруднява изясняването на цялостния план, строителството и фортификацията на средновековния град Трапезица.

Новите археологически разкопки, провеждани от К.Тотев в северната част на хълма Трапезица (2007-2010), имат конкретни резултати по отношение фортификацията на тази важна крепост на столично Търново. (обр.4) Преди тях тук се виждаха само някои от стените на Северната кула. Разкопките се осъществяват ежегодно в продължение на четири месеца със значителен брой работници и екип от специалисти. Разкрити са 45 м. от

портата е напълно реставрирана, без да има публикуван подробен археологически план с изясняване на хоризонталната и вертикална планировка.

²⁸ Разкопките в този сектор са прекратени, тъй като археологът М. Долмова е пенсиониран. Единствено остава да се надяваме, че за тези проучвания ще има нова публикация. И в двата сектора са извършени довършителни работи. В първия Д. Рабовянов спешно замества М. Долмова, за доразкриване на участък от Югоизточната порта, предвид консервационно-реставрационните работи на този обект. Разкопките на втория сектор, при Южната потерна, възникват във връзка с изкопни работи за полагане на кабели за художествено осветление на хълма Трапезица. В: **Тотев, К.** Археологически наблюдения на средновековен град Трапезица във Велико Търново по време на реализирането на проект "Изграждане на подпорна стена, художествено осветление и туристическа инфраструктура до историческия резерват Трапезица". – АОР през 2013, София, 2014, 493-496, обр. 1, 2; **Рабовянов, Д.** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица, сектор Южен”. – АОР през 2013, С., 2014, с.487-490.

²⁹ **Долмова, М.** Трапезица в светлината..., 31-44с. Авторката не коментира техниката на строителство и не разделя оригиналните градежи от консервацията, извършена през ХХ в. Това води до технически грешки при лаконичното описание на размерите на съоръжението.(34с.) Същата отделя излишно внимание на изгледа на самите врати и начина на заключване. Възможно е да се търси аналогия с „Малката порта“ на Царевец, въпреки че през нея преминава колесен път. По-уместно е да се търсят паралели с Югозападната порта, която също е заложена в чупка на стената и има сходна планировка. Единият от вариантите при възстановка на северната порта на Трапезица насочва към извода, че тези съоръжения следват единен архитектурен модел и имат еднаква техника на изпълнение.

³⁰ Според самия археолог - Д.Рабовянов, помещението, южно от кулата, не е допроучено.

³¹ Въпросът за наличието на надвратна кула остава нерешен поради няколко причини. Едната от тях е чисто логическа, тъй като възниква въпросът, необходимо ли е изграждане на такава мощно отбранително съоръжение с цел да фланкира единствено пешеходна траса? Другата причина, която може да се посочи, е наличието на кула, намираща се южно от портата, която гардира подхода от север. Третата причина има чисто конструктивен характер и засяга здравината на скалния венец и възможността му да поеме голямо натоварване.

Западната крепостна стена, Главната улица от Северната порта към централния площад на града, Северната кула, 20 м. от Източната крепостна стена и Военна сграда до Северната порта. През 2010-2015 г. са разкрити големи участъци от източната и западната крепостна стена (близо 200 м.) и са проведени допроучвания и заснемане в трасето на Северната порта. Част от разкритите стени, фортификационни сгради и съоръжения са публикувани в самостоятелни части от Е. Дерменджиев и П. Кара依иeв в т. I от поредицата „Археологически проучвания на средновековния град Трапезица, Сектор Север”.

Първата част разглежда Северната кула, Северната порта и напречната крепостна стена от изток.³² В изследването точно и ясно са представени всички архитектурни данни за крепостните съоръжения, без изпадане в излишни подробности и дълги описания. Не е пропусната стратиграфската картина на обекта, подкрепена с монетните находки и статистиката на керамиката и материалите. Предложената строителна периодизация е логична и съответства на откритите факти и доказателства от разкопките. Текстът, структуриран в 10 дяла, е придружен от 53 таблици и каталог с 55 находки. В последния дял - Предназначение е разгледан един на пръв поглед изяснен въпрос за представяните фортификационни съоръжения (с. 59-64).³³ Северната кула е имала за основна задача да охранява Северната порта на Трапезица, да контролира и защитава пътя, водещ от подножието на хълма към нея. От кулата се е осъществявало и наблюдението по протежението на пролома на Янтра. Връзката ѝ с Напречната крепостна стена показва и важната роля, която Северната кула е имала по отношение на отбраната на подградието в източното подножие на хълма. Авторът допуска, че тук е била разположена и част от крепостния гарнизон, като не е изключена възможността в нея да е имало и административни помещения.

Подробно е разгледано предназначението на Напречната крепостна стена³⁴, която е част от системата от напречни крепостни стени, с които са били защитени някои от столичните подградия на Търнов. Като много точен паралел за такава отбранителна конфигурация е посочен големият дунавски град Никопол. Това позволява на Е. Дерменджиев да търси пряка връзка между крепостното строителство в двата града от края на 14 в. и да предложи вариант за цялостна реконструкция на фортификацията в подножията на двете столични крепости - Царевец и Трапезица.³⁵

Изграждането на фортификационния комплекс (Северна кула, Северна порта, Напречна крепостна стена), отбраняващ целия северен сектор на Трапезица, е започнало в началните години на XIII в. и е завършило по време на царуването на Иван Асен II (1218-1241 г.). Разкритите в непосредствена близост Военна сграда, църква №2 и двете Дворцови сгради позволяват на автора да изкаже предположението, че те оформят ансамбъл, свързан с гражданското и военно управление на крепостта.

Добавки и корекции могат да се извършат по отношение вида на Северната порта след разкопките през 2015 г., когато се проучи трасето пред нейния вход. Въз основа

³² Дерменджиев, Е. Северна кула и Северна порта. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, с. 17-75.

³³ Пак там., с. 59-64.

³⁴ Пак там., с. 61-62.

³⁵ Пак там., с. 62. Според тази реконструкция по протежението на двата речни бряга на Янтра, в очертанията на подградията, са били издигнати стабилни дървени палисади, които са достигали до кулите на напречните крепостни стени. Така се оформя "... единна мощна укрепена линия, простираща се в крайречната ивица, която позволява пряко взаимодействие между защитниците на отделните укрепени части на Търновград ...”.

разкриването на пътната настилка в тази част е предложен втори вариант на възстановка на портата.

Втората разработка в тома е посветена на Военната сграда, прилепена до новоразкритата ЗКС. Текстът следва структурата на предходната част, като е придружен от 39 таблици и каталог с 48 находки.³⁶ В дял Периодизация е направена относителна и абсолютна хронология на периодите на строителството на разкритите сгради и съоръжения.³⁷ Установено е, че Западната крепостна стена е била построена в първите години на XIII в. и преди нея не са съществували фортификационни съоръжения от по-ранни епохи. Направеното сравнение с крепостното строителство на другата столична крепост (на хълма Царевец) показва, че подновяването на нейните отбранителни стени и кули съвпада по време с изграждането на укрепленията на Трапезица. Като причина за това е изтъкнато разрастването "... в териотриално отношение на столичния Търнов, поради което се появила необходимост от разширяване на укрепената територия на града..."³⁸

В дяла, озаглавен Реконструкция, са предложени възможности за онагледяване на външния вид на представяните сгради и съоръжения, според наличните данни и наблюдения.³⁹ Военната сграда е имала 2 етажа, изцяло построени от камък, с обща височина около 5 м. Трите големи помещения са имали отделен вход, а в едно от тях – вътрешна стълба за горния етаж. Западната крепостна стена е имала стъпаловиден силует, поради денивелацията на терена, завършвала е с бойна пътека и зъбери, като общата ѝ височина с тях е достигала 8 м. Авторът отбелязва, че Военната сграда се явява част от фортификационния комплекс, отбраняващ северния сектор на Трапезица, което пряко я свързва с крепостните съоръжения (Северната кула и Северната порта)⁴⁰.

Археологическият екип в Северния сектор провежда целева програма за изследване на източната част на крепостта в близост до новоразкритата църква № 19.⁴¹ Заложен е сондаж (разрез източно и западно от лицата на стената), пряко свързан с изследване на крепостната стена и локализиране на сгради от жилищен квартал.⁴² Наскоро завърши и допроучването на оригинален сектор от трасето при Северната порта на крепостта.⁴³ При разкриването на крепостните стени малка част от натрупаните наблюдения и придобитите археологически материали са публикувани в археологическите отчети⁴⁴, което налага в настоящото изследване да се отдели малко повече място.

³⁶ **П. Караилюв.** Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, с. 117-157.

³⁷ Пак там., с. 125-128

³⁸ Пак там., с. 126.

³⁹ Пак там., с. 128-130.

⁴⁰ Пак там., с. 148.

⁴¹ **Тотев, К., Д. Косева.** Църква № 19 и Централен площад.- В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, с. 191- 257.

⁴² **Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилюв.** Велико Търново. Разкопки на „Средновековен град Трапезица- Север”. - АОР през 2009 г., С., 2010, 497с. ; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север” във Велико Търново. // АОР през 2011, София, 2012, с. 416-419.

⁴³ Разкопките са проведени през 2015 г.

⁴⁴ **Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилюв.** Велико Търново. Разкопки на „Средновековен град Трапезица- Север”// АОР през 2007 г., С., 2008, с.682-685 ; Велико Търново. Крепостта Трапезица. Археологически разкопки в сектор „Север“ // АОР през 2008г., С., 2009, с. 610-614; Археологически разкопки на обект “Средновековен град Трапезица- сектор Север”// АОР през 2009 г., С., 2010, с.495-497 ; Археологически разкопки на обект “Средновековен град Трапезица- сектор Север”// АОР през 2010 г., С., 2011, с. 438 – 440; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север” във Велико Търново. //

Участък от *Източната крепостна стена* на Трапезица в сектор „Север“ е разкрит през 2007-2011г. Целта е да се проследи трасето на стената, както и да се проучат части от улицата покрай нея. Разкрити са 144 м. (обр.4)

Началото на проучването на вътрешното лице на ИКС е поставено през 2008 г., когато допроучвайки Северната кула, се наложи да се разкрие и участък от ИКС. Работи се в кв. № 2си и № 2си“ изцяло по алпийски способ, заради непристъпността на терена. Проучена е част с дължина 39 м. със средна дебелина на стената 2 м., като се разкри външното и вътрешното лице. Установи се, че стената следва скалния венец, като основите са залагани на различни отстояния от неговия ръб, достигащи до 1,7 м. източно от помещение № 2 на Сверената кула. Градежът е опус емплектон с едри ломени камъни, споени с бял хоросан. Външното лице е силно обрушено поради големия наклон и не е възможно да се извършат подробни наблюдения за изясняване на техниката на градеж. Височината на запазения участък варира между 0,4 м.- 1,2 м., като по-добре запазен е емплектона. Вътрешното лице, изградено от средно големи ломени камъни, подравнявани почти водоравно, е запазено на височина от 0,5 – 0,8 м.

За изясняване цялостната периодизация и хронология на крепостната стена, приносен характер имат наблюденията на Е.Дермеджиев. При проучването на южния зид на помещение № 2 на Северната кула той установи, че зидът на калова спойка пресича крепостната стена, което е ясно доказателство за извършване на ремонт и преустройство.⁴⁵ Установи се също, че зидовете на кулата са в конструктивна връзка с крепостната стена, което показва синхрон в тяхното съществуване.

През 2009 г., почти в края на Северния сектор, се заложи сондаж (от кулата до него са 110 м.), който има за цел да внесе ясноти, както за фортификацията, така и за градоустройството в тази част на хълма.⁴⁶ (обр.4) Имах възможност пряко да ръководя разкопките в сондажа, където работиха ученици и студенти от националното движение “Българско наследство”. Сондажът е ситуиран между крепостната стена и скалния венец, върху който е разположена новооткритата църква № 19. Той има следните размери – 8 м. дължина, 2,5 м. ширина и 2,1 м. дълбочина. С цел да се провери за евентуално трасе на улица, изкопът се продължи с още 3 м., като попада в квадрати № 25; № 25и. Така общата му дължина достигна 11 м. с площ 27,5 кв.м. Проученият участък е разрез източно и западно от лицата на крепостната стена, чрез който се установиха технологията на градеж и габаритите на стената.⁴⁷ При изчерпване на пластове пред вътрешното лице на крепостната стена се констатира, че тя е изградена с хоросанова спойка, фундирана върху дебел блокаж от ломени камъни, премесени с жълто-кафява пръст. От по-ранните

АОР през 2011, София, 2012, с.416-419.; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север (Северозапно подножие)“// АОР през 2012г., С., 2013, с. 394-396; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север(Дворцови сгради)“// АОР през 2013г., С. 2014, с.482-484; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ (Дворцови сгради) във Велико Търново // АОР през 2014, София, 2015, с.639-641.

⁴⁵ Дермеджиев, Е. Северна кула и Северна порта. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, с. 17-80.

⁴⁶ По-ясно могат да се открият следните задачи. Първо, да се формулират основните параметри при изследване на крепостното строителство на хълма (техника на изграждане, крепостни съоръжения – кули, порти, контрафорси и др.) и възможности за периодизация, въз основа на направените наблюдения и подемен материал. Второ, да се изяснят посоките на уличното трасе, покрай ИКС, в рамките на Дворцовите сгради и по-късното ограждане на ансамбъла около църква № 2. Трето, да се установи жилищното и църковно строителство на източния склон (ако има такова).

⁴⁷ Относно резултатите виж: Тотев, К. Велико Търново. Разкопки на „Средновековен град Трапезица-Север“. - АОР през 2009 г. София, 2010, с. 495-498.

наблюдения при разчистване на външното лице се установи участък от около 20 м.⁴⁸ На места добре личат президжания с калова спойка. Северно от сондажа се разкриха нови 20 м. от стената. Външното й лице е оцеляло на височина 0,2 м. - 0,4 м, като на места е изцяло пропаднало.

Сондажът предостави изцяло нови стратиграфски данни⁴⁹. (обр. 6,7) В профилите ясно се разчитат три неизвестни до момента пласта. След изчерпване на хумосния слой и насип, с дебелина 0,06 - 1 м., по цялото протежение на сондажа се достига до средновековен пласт (XIII-XIVв., с дебелина до 1,2 м), наситен със средновековна керамика. В западната част на същия пласт са засечени и две погребения, вероятно от XIVв. Освен многобройния керамичен материал, находките са разнообразни (желязно налче, 2 бр. глинени прешлени, 3 бр. железни халки, шпора, връх от стрела, железен нож, 2 бр. железни токи, напръстник), а нумизматичният материал включва 6 медни монети.⁵⁰

След проучването на сондажа поэтапно продължи разкриването на ИКС в няколко големи участъка. Още през 2010 беше разчистена част от външното лице на ИКС, непосредствено пред дворцови сгради II и II-A. Проучи се участък от около 25 м. външно лице, като се разкриха два барбукана.⁵¹ В началото на участъка се проследи вертикална фуга, фиксираща отделни етапи в изграждането на крепостната стена.⁵² Барбуканите са заложи на 10 м. от южната фасада на Северната кула, дълбочината спрямо улицата е различна като варира между 1 м. и 2,5 м. Размерите и на двете отводнителни съоръжения са сходни: 0,4 м. височина 0,45 м. ширина, остоят на 7 м. един от друг.

⁴⁸ Пак там. с. 497.

⁴⁹ При стратиграфските наблюдения се проследи, че средновековният пласт е пресечен от друг, с жълто-кафява пръст премесена с пепел, вероятно фиксиращ етап от ремонта на крепостната стена. Пластът е с дебелина до 0,3 м., но в него не се откриха находки, което възпрепятства сигурната датировка. Последният, най-дълбок пласт, служещ за основа на вътрешното лице на крепостната стена е от жълто-кафява трамбована пръст с дебелина до 0,5 м. В него не се разкриха материали и находки. В профила на вътрешното лице се установи, че върху въпросния пласт е изграден блокаж от едри ломени камъни, споени с хоросан, с дебелина до 0,9 м. Непосредствено върху блокажа е положен и първият ред от суперструкцията на крепостната стена, запазен на 0,5 м във височина. Установи се също, че вътрешното лице е изградено от средни по размер ломени камъни, почти водоравно положени и споени с бял хоросан. Дебелината на куртината, фиксирана при сондажа е 2,3 м.

⁵⁰ 1 бр. медна монета Цар Иван Александър с Теодора(1348г.-1317г.) местонамиране: пред външното лице на ИКС; 1 бр. медна монета /почти обезличена/ Палеолози 13-14в. местонамиране: в сондажа, дълбочина 0,3м.; 1 бр. медна монета /почти обезличена/ 30-40-те на 13в. местонамиране: в сондажа, дълбочина 0,2-0,4 м.; 1 бр. медна монета Михаил VIII Палеолог (1261-1282) местонамиране; в сондажа; дълбочина 0,6 – 0,8 м ; 1бр. медна монета Латинска имитация първа четвърт на 13в. местонамиране: в сондажа, дълбочина 0,6-0,8 м. Разкритите материали са отмити от централния площад на крепостта, тъй като в най-източната част на сондажа липсват находки. При изчерпването на пласта не се установиха следи от дървена платформа или друго съоръжение, служещо за изкачване до бойната пътека на стената. Не бяха засечени и сигурни следи от жилищно строителство. Изключение прави един ред от четири ломени камъка, отстоящи на 1,5 м. от вътрешното лице, подредени в линия с дължина 1,2 м. Този ред е прекъснат от погребение от юг и продължава в северния профил. Структурата, наподобяваща зид с дебелина 0,45 м., остава с неизяснен характер, като не е сигурно дали е от жилищна постройка. По-вероятно е този зид да е служил за подпора на дървено скеле, използвано при ремонта на крепостната стена.

⁵¹ **Тотев, К.** АОР през 2010, с. 438-440.

⁵² Фугата разделя вече проучения участък, попадащ в рамките на Северната кула, от трасето продължаващо в посока юг. В разкритата част крепостната стена е изградена от едри ломени камъни, споени с бял хоросан. Липсват следи от преустройства и ремонти дейности, като вероятно фугите на външното лице са били обмазани с хоросан. Стената е запазена на височина до 1,5 м., а пълнежът между 2 – 2,5 м.

През 2011г. са разкопани около 90 м. от външното лице на ИКС в участъка между дворцова сграда II и църква № 19, попадащи в квадрати № 2си; 5и; 9и; 14и; 19и. Направените наблюдения показват, че стената е фундирана директно върху скалата по цялото ѝ протежение. Тя следва извивките на скалния венец, като отстъпите варират между 0,5 м. и 1,5 м. Запазената височина на външното ѝ лице е 0,4 м. до 1 м. /от 2 до 8 реда камъни/. По-високо е оцелял само пълнежът. Зидарията не е представителна, както при Северната кула. Спйката е от бял хоросан, но на места ясно се различават участъци с калова спйка. Не се забелязват легла от напречни и надлъжни сантрачи.

На около 52 м, южно от Северната кула, в квадрат № 9и, се разкри бойна кула № Ии. Проследиха се очертанията на външното ѝ лице, което е с неправилна полукръгла форма, с диаметър 6,50 м. и запазена височина до 1 м. Тя отстои на 1,5 м от ръба на скалния венец, като е фундирана директно върху него. В нея е бил направен иманярски сондаж, който достига до скалата. Изглежда кулата е плътна, без помещение, изцяло запълнена с блокаж. Блокажът откъм вътрешното лице на крепостната стена зад кулата достига височина над 2 м. от нивото на скалния венец. Северно от кула Ии източната крепостна стена не е докрай разчистена в участък от около 30 м. и не се достигна навсякъде до скален венец. Проучванията бяха невъзможни заради лошото състояние на външното лице .

Бойна кула Пи отстои на 24 м. южно от бойна кула Ии и на около 20 м. северно от сондажа, т.е. попада в кв. №№ 14и и 19и. Частично е разкрит южният ѝ ъгъл (през 2009 г.), като се установи конструктивна връзка с крепостната стена. Изцяло е проучено външното лице, като се проследиха очертанията, имащи форма на неправилен трапец. Южната стена на кулата е дълга 1,5 м, северната - 2,30 м, а източната 7,8 м. Кулата е запазена на височина до 0,7 м. над скалния венец. По ъглите зидарията е изпълнена с едри плочести камъни, докато страниците са иззидани с разноформатни ломени камъни от жълто-сив варовик. По камъните личат следи от хоросана, с който фугите са били обмазани, така че се получавала почти цяла външна мазилка както при Северната кула. В североизточния ъгъл скалният венец се издига с около 1 м, поради което и основите на кулата са издигнати и следват микрорелефа. Там запазената височина достига до 1 - 1,2 м. Кулата е директно фундирана за скалния венец чрез тънък пласт бял хоросан. Връзките ѝ с крепостната стена не са под прав ъгъл, а чрез къси дъговидни връзки от север и юг.

Южно от бойна кула № 2 лицето на стената е зле запазено, като на места е изцяло отмито и свлечено. В участък от около 20 м, непосредствено преди сондажа, са регистрирани каменни редове, споени с кал. Това показва, че и тук са извършвани ремонтни и възстановителни дейности в самия край на XIV в., каквито данни има и за Северната кула.

Нерешен остава въпросът за отводняването на целия източен склон на сектора, тъй като са разкрити само два барбукана в северния участък от източната крепостна стена. Вероятно те са поемали част от атмосферните води на Северната кула и терена между нея и Сграда II, а останалата част е отводнявана от улицата, преминаваща край източната крепостна стена, извеждаща водите на юг от проучения сектор.

Въз основа на наблюденията от разкрития участък от ИКС става ясно, че фортификационните съоръжения възникват и се развиват синхронно със Северната кула. Проследяват се два етапа на строителство, разграничени от конструктивна фуга в квадрат №2си. През първия етап крепостната стена попада в планировката на Северната кула, като участъкът южно от нея остава не застроен. Разчита се на естествената защитеност и на сравнително високите скални откоси, вариращи между 4-7м. През втория етап стената е

продължена в посока юг. Заложени са двете отводнителни съоръжения, както и двете бойни кули. По този начин секторът е напълно защитен, което дава предпоставки за последващото строителство на дворцовите сгради.

Западната крепостна стена, в очертанията на Северния сектор на хълма Трапезица, е проучвана три археологически сезона. (обр.4) Планиран е само първият от тях, когато се разкрива Военната сграда и Железарската работилница, а проучванията през другите два са във връзка със строителството на лифт в тази част на крепостта.⁵³ Стената започва от Северната порта и следва цялото протежение на хълма до Югозападната порта. В разглеждания сектор тя е проучена на дължина 110 м. външно лице и 72 м. от вътрешното лице, като до нея са долепени Военна сграда I; железарски работилници и сграда № III. Проученото трасе попада в кв. №№ 1с; 1з; 1; 3; 3з; 6; 6з и 10. Първоначално зидарията на стената започва с лек наклон от север на юг, като следва микрорелефа на терена. Линията на външното лице върви по очертанията на извивките на скалния венец, като се наблюдава различен отстъп, достигащ до 8 м. В суперструкция тя е запазена на височина 1,30 м външно лице и до 1 м. вътрешно лице. Значително по-добре е оцелял емплектона - на височина до 1,5 м. Дебелината е 2 м. в северната част и достига 5 м. в средната част от проучения участък. При изграждането на стената отстоянието ѝ от ръба на скалния венец е различно и варира от 0,5-0,8 м в северната част, като достига до 8 м. в южната част. По целия участък се наблюдава сходна техника на строителство. Не се отличават преустройства и преправки от по-късни етапи.

Открояват се два похвата на полагане на основите, като по-често стената е фундирана директно върху скалния венец. Преди това е премахнат почвеният пласт, а на места скалата е обработвана и допълнително подравнявана. Само в някои участъци в кв. 1-с се наблюдава полагане на камъните върху пласт от кафява пръст.⁵⁴ Това най-ясно е изразено при помещение №1 на Военната сграда. Каверните са запълнени с трамбована кафява пръст, за пестене на време и материал на строителите. Трудно е да се установи дали те са запълнени цялостно преди строежа на крепостната стена, или са свързани със строежа на Военната сграда, тъй като са открити средновековни материали. Такъв метод на фундиране се установи и при сондажа на ИКС. Възможно е тъмнокфявата пръст да е допълнително привнесена от друга част на хълма или от неговото подножие. Първият ред камъни от външното лице е поставен на тънка подложка от хоросан, за да поеме две функции: първо, да спои камъка със скалата и второ - да запълни леките неравности осигурявайки по-голяма стабилност. Камъните, вложени в градежа, са от полуобработен жълто-сив пясъчник. Те са различни по формат, със сравнително големи размери, като най-едрите блокове достигат до 0,85 x 0,15м. Пълнежът е изпълнен със сходни по размер плочести камъни, старателно подравнявани и заливани с бял хоросан. Технологично емплектона се явява основен конструктивен елемент в крепостната стена, тъй като по цялото протежение се наблюдава зидария, предварително подмазана и после заливана с хоросан.

⁵³ **Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караишев.** Разкопки на “ Средновековен град Трапезица - Север” // АОР през 2007 г. С., 2008, с. 682 – 685; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север” във Велико Търново// АОР през 2011, София, 2012, с. 416-419; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север”(Дворцови сгради) във Велико Търново// АОР през 2013, София, 2014, с. 481-484.

⁵⁴ **Караишев, П.** В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север, том 1, с. 119,123.

Началните редове на стената са градени от значително по-едри ломени камъни, като ясно се долавя стремеж към водоравна зидария. Може да се предположи, че във височина редовете са допълнително подравнявани и нивелирани след поставянето на сантрачна система, за което подсказва емплектона. Например, ниско запазеното ниво на стената при Военната сграда не позволява на П. Караилюв да регистрира следи от сантрачи по цялото протежение на участъка.⁵⁵ При ЗКС не се наблюдават характерните за останалите сектори от стената подравнявания с ред плочести камъни, разграничаващи субструкцията от суперструкцията. Ниското ниво на запазеното външно лице не позволява да се направят повече заключения относно техниката на строителство. Вътрешното лице на стената е по-добре запазено и позволява да се проследи до известна степен прийома на работа. Използвани са различни по формат ломени камъни добре отвесирани и следващи почти права линия, с относително големи fugи. Последните са старателно обмазани с бял хоросан, с цел предпазване от атмосферните влияния. Дебелината на замазката е различна като на места достига до 0,06 м. Всъщност обмазването няма връзка с построените по-късно сгради, тъй като по техните вътрешни стени не се наблюдават следи от хоросанова фугировка.

Теренът в южната част от участъка е със силен наклон на юг и завой в посока югозапад с денивелация 7 м. В по-голямата си част скалният венец извън крепостната стена е частично обработен, като на места личат терасовидни подравнявания. Голямата им площ би могла да се обясни само със стръмния наклон на скалния венец, който образува козирка с височина 4 м. и представлява пряка опасност за срутване на стената. Не е изключено големият отстъп да е използван за изграждане на строително скеле, но това е по-малко вероятно, тъй като в останалите участъци от крепостните стени има места с отстъп едва 0,5-0,6м.

В кв. с №№ 3з; 6 и 6з са разкрити две бойни плътни кули с неправилни трапецовидни форми, втората от които е напълно унищожена. (обр.4) Първата е запазена на височина до 0,20 м вътрешно лице, 0,50 м емплектон, а външното лице е почти изцяло разрушено. Размерите, които се проследяват от останалия по скалния венец хоросан са 3 x 7 x 4,10 x 7,10 м.⁵⁶ Очертанията на втората бойна кула отстоят на около 7 м от първата. Тя е напълно разрушена и габаритите ѝ се проследяват само по останалия хоросан. Има неправилна четириъгълна форма с размери 5,20 x 5,10 x 5,10 x 4,10 м.⁵⁷ След извършените проучвания и наблюдения не се откриха отводнителни съоръжения в целия участък. Котите на двете кули попадат в най-ниската част на склона, от където се оттича голяма част от атмосферните води. Това е логична причина за състоянието и на двете фортификационни съоръжения. Южно от бойните кули се разкри около 25 м. външно лице на крепостната стена. Заради стръмния наклон и невъзможността за изчерпване на пласта пред външното лице, не можах да се извършат пълни наблюдения.

В разкрития участък са фиксирани отделни етапи от изграждането на ЗКС. Краят на стената до фугата е с дебелина 4,20 м и до нея е долепена кула Із. Изглежда първоначално удебеляването на стената до фугата е използвано като самостоятелно отбранително съоръжение. Неговото изграждане е съобразено със завоя от пътя, който се намира в подножието на въпросния участък, с цел да осъществява обстрелване на завоя от пътя към

⁵⁵ Пак там., 122-123;

⁵⁶ **Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилюв.** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ във Велико Търново. // АОР през 2012, София, 2013, с. 395.

⁵⁷ Пак там, с. 395.

северната порта.⁵⁸ Така пътят е напълно защитен в двата последни завоя, като първият е прострелван от 2 кули, а отбраната на втория е поета от Северната кула.

Въпреки еднотипния прием на строителство на стената в двата участъка (северно и южно от фугата), тук могат да се различат два етапа⁵⁹, извършени в първия период на изграждане. Хипотезите за въпросната конструктивна фуга могат да бъдат няколко. Според първата на това място може да са се срещнали два строителни екипа⁶⁰, въпреки че техниката на строителство не навежда на мисълта, че стените са строени от различни майстори. Втората версия е свързана със завършването на първия етап от изграждането на отбранителна линия на цялото западно пространство от Двореца, където изглежда се е разчитало на естествената непристъпност на терена. Едва във втория етап се изграждат двете бойни кули и продължението на крепостната стена на юг. Това предположение е вероятно, тъй като на целия хълм не се наблюдават подобни самоцелни одебелявания на крепостната стена, имащи вид на завършена структура /с големина на платформа/.

Северната порта изпълнява възлови комуникационни функции, като се явява главна в първия период от застрояването на хълма.⁶¹ Намира се на най-високата точка на крепостта, между верижната сграда и северната кула, затваряйки колесния път, идващ от подножието на хълма в посока юг. Северната порта е пряко свързана не само конструктивно, но и функционално със Северната кула, тъй като тези две крепостни съоръжения оформят главния вход на крепостта.⁶² Извършените последни разкопки и наблюдения позволяват известни допълнения на досегашните постановки, съпроводени с нова реконструкция.⁶³ (обр.5)

Към момента отстъпът на портата от ръба на скалния венец е 4 м, дистанция, която е съвсем недостатъчна за извършване на ляв завой. Склонът от запад е силно обрушен образувайки сипей от дребни камъни и строителни материали. Средновековният път непосредствено пред портата е пропаднал под въздействието на мразовата ерозия.

Несъмнено оригиналното трасе е било с по-дълги прави от тези на съвременния път, заради голямата денивелация на отделните тераси, по които е минавало. Денивелацията е различна, като котите на завоите на съвременния път от горе на долу са 204 м, 193 м, 185 м.

През XX в. портата е напълно унищожена при прокарването на съвременният път, който е вкопан до 1-1,50 м. в скалния венец. По този начин е унищожено и средновековното трасе, сменяйки както посоката на движение така и наклона. Описанието в следващите редове е хипотетично, като се привлича за паралел югозападната порта на крепостта Трапезица.

Внимание заслужава пътната настилка, тъй като за основа е използван скалният венец, който е терасиран на отделни нива с височина 0, 4 - 0, 5 м. В случая предлагам хипотетична възстановка, като за паралел използваме Югозападната порта на крепостта

⁵⁸ Необходимо е да се уточни, че средновековното трасе не съвпада напълно със съвременния път, като първата серпентина вероятно продължава още 10-15м в посока юг преди да завие към втора серпентина на север.

⁵⁹ Рабовянов, Д. Археологически разкопки на Южния сектор на средновековния град Трапезица. (под печат)

⁶⁰ Пак там, с.

⁶¹ Дерменджиев, Е. Северна кула и Северна порта. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, с. 37-39.

⁶² Тотев, К. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица – Северна част (2007-2010). – “Българско средновековие: общество, власт, история” Сб. в чест на проф. д-р Миляна Каймакамова. С., 2013, с. 572-589.

⁶³ Тодоров, Н. Нов шрих към възстановката на Северната порта на крепостта Трапезица. (под печат)

Трапезица, тъй като и тук е възможно да е използвана сантрачна система от напречно разположени греди, поддържащи и предпазващи скалния венец от обрушване. Непосредствено върху нея е нареждана каменна настилка, наподобяваща калдаръм.

Улицата при северната порта е унищожена в края на XIV в., за което сигурни сведения дават откритите гробове от некропола на църква № 2.⁶⁴ По трасето на пътя са разкрити два гроба, чиито гробни ями са вдълбани в скалния венец. Възможно е да се твърди, че през първия период от съществуването на Северната кула и порта е бил подготвен и изграден пътя. Зидарията на Северната кула следва релефа на терена, показвайки че, още тогава скалният венец е бил терасиран, което всъщност е и подготовка за направата на пътя. При разкопките се установи, че южната стена на помещение 3 е била покрита на дълбочина между 0,2 м - 0,5 м от пътната настилка, като ясно се отличава линията на субструкцията, по която може да се направи нова възстановка на наклона на пътя и средновековния терен.

В обособения през 2008 г. *нов обект „Юг“* проучванията продължават 8 години, под ръководството на Д. Рабовянов, който работи по участък от крепостната стена, като напълно разкрива жилищната архитектура на квартала край нея и изгражда аргументирана теза за фортификацията и стратиграфските пластове.⁶⁵ (обр.3) Същият посвещава на тях току-що излезлия том, озаглавен „Археологически разкопки на Южния сектор на средновековния град Трапезица“, във втората глава на който се разглеждат крепостните стени.⁶⁶ Рабовянов разкрива 46 м. от ЮКС с една прилежаща бойна кула.⁶⁷ Общата проучена площ през годините възлиза на около 69 м. крепостни стени с прилежащи съоръжения и жилищна архитектура. Същият допроучва и описва потерната, означена с буква Е на плана на Шкорпил и разкопавана от М. Долмова. Рабовянов детайлно разглежда техниката на градеж, която се оказва сходна с тази в останалите сектори, като дава информация за поставянето на сантрачни скари, както и размерите на използваните за тях дървени греди. Това е изключително важно, тъй като в останалите сектори такива следи почти не се наблюдават.

В неговия коментар обаче голямо място заемат наблюденията за крепостните стени в другите сектори на крепостта, критично анализирани на базата на публикациите в археологическите отчети, което надали е достатъчно. Така или иначе, Рабовянов умело защитава своя разработена теза за крепостното и гражданското строителство на Трапезица. Като недостатък в работата му може да се посочи единствено липсата на повече обяснения, свързани с нивото на отводнителния канал, попадащ под жилищата, които той разкопава, т.е. как се е отводнявал квартала през XIV в. Както и при останалите археолози-проучватели, така и при него изказаните хипотези относно хронологията и периодизацията на изграждането на крепостните стени, повече или по-малко се различават и подлежат на ревизиране с оглед на продължаващите разкопки и получаването на нови данни. В изследванията на Рабовянов, за първи път се прави опит да се съчетае анализ от фортификационните съоръжения с наблюдения от жилищното строителство на крепостта. Откриването на църковна постройка в тази част на сектора, ще може още по-точно да конкретизира датировката на квартала, който проучва.

⁶⁴ Тотев, К. АОР през 2007.

⁶⁵ Този обект се помества в рамките на Югоизточния сектор на Трапезица, където разкопките се ръководеха от 2007 до 2009 г. от М. Долмова.

⁶⁶ Рабовянов, Д. Археологически разкопки на Южния сектор на средновековния град Трапезица. (под печат)

⁶⁷ Рабовянов, Д. Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 616-620.

Разкопките на *крепостните стени в сектор „Изток“* се провеждат под ръководството на М. Робов през 2008-2009 г.⁶⁸ (обр.3) Проучени са 45м. крепостна стена с една бойна кула и два барбукана. Безспорен е приносът на автора за общото изследване на крепостните стени. М. Робов дава ценна информация за технологията на градеж, начина на фундиране и отводняване на сектора. Пропуск е, че не обръща внимание на външното лице на стената, като го описва съвсем бегло. Същият свързва няколко от откритите огнища със строежа на крепостните стени, като изказва мнение, че строителните дейности са извършвани и през зимата.⁶⁹ Последното твърдение е трудно да се приеме, тъй като при отрицателни температури работата със строителни материали на водна основа е невъзможно. Съществено е наблюдението на Робов за наличието на стерилна жълто-кафява пръст с дребни камъчета, насипана пред вътрешното лице, каквато се наблюдава и в останалите участъци на крепостната стена.⁷⁰

М. Робов включва в обръщение теза относно хронологията на изграждане на крепостта. Начинът на поставяне на проблема с датировката на крепостната стена и свързването ѝ със строежа на църква №14 може да се приеме с резерви, тъй като реално Робов не провежда археологически разкопки в църквата и прилежащите ѝ площи.⁷¹ Датировката се поставя на база на монети намерени в проучения терен пред вътрешното лице на крепостните стени, което не е достатъчно за формулиране на една окончателна теза, тъй като всъщност е разкопана тясна ивица, представляваща незначителен участък от общата площ на крепостните стени на Трапезица /около 2600 м²/. В нарочна публикация за ЮКС, М.Робов визира датировката на нейното строителство в края на XII-началото на XIII в.⁷²

Крепостните съоръжения се проучват и в *Югозападния сектор*, с ръководител Й. Алексиев (2007-2010).⁷³ (обр.3) Разкрити са 60 м. крепостни стени, за които е представена оскъдна информация.⁷⁴ През 2009 г. Алексиев планира разкопките си в няколко участъка, като в един от тях попада и ЗКС.⁷⁵ Публикуван е ситуационен план на целия сектор, от който става ясно, че е проучен почти половината участък, попадащ в пределите на

⁶⁸ В предходния сезон (2007 г.) Робов провежда разкопки около комплекса при църква №3, а впоследствие работи източната част на ЮКС, също в своя сектор.

⁶⁹ **Робов, М., Петрова, М.** „Крепостната стена на Трапезица разкрива тайни от живота на града“ - в. „Янтра днес“ 04.09.2009г.

⁷⁰ **Робов, М.** Крепостта Трапезица. Проучвания на обект „Югоизточен“. - АОР през 2008, С., 2009, с.607 – 610, обр. 1,2; Археологически разкопки на сектор „Югоизточен“ на Трапезица.- АОР през 2009 г. София, 2010, 492

⁷¹ Пак там., 492-495, обр. 1-3.

⁷² **Робов, М.** Югоизточната крепостна стена на Трапезица. – Сб. „България, българите и Европа – мит, история, съвремие“.- Научна конференция (29-31.10.2009), В.Търново, 2011, с. 403-413, обр. 1-7.

⁷³ **Алексиев, Й.** Разкопки на манастира “Св. Йоан Рилски” на Трапезица (сектор Югозападен). – АОР за 2007 г., С., 2008, 675-681. Същият разделя обекта си условно на два участъка - „южен“ и „северозападен“, като не е ясно в кой от двата попада ЗКС, както и номерацията на квадратите.

⁷⁴ **Алексиев, Й.** Разкопки на манастира “Св. Йоан Рилски” на Трапезица (сектор Югозападен). – АОР за 2007 г., С., 2008, 675-681. През първия сезон са проучени около 20 м., които са в участъка на „Игуменарна“-та. Липсват обяснения относно откритите фортификационни съоръжения. През 2008 г. Й. Алексиев отново проучва участъци от ЗКС, като ги споменава мимоходом единствено при описанието на „монашеското крило“ на комплекса, но не публикува план. Отпечатана е фотография, от която се вижда участък от вътрешното лице на ЗКС, изграден на калова спойка. – В: **Алексиев, Й.** Велико Търново. Крепостта Трапезица. Манастир “Св. Йоан Рилски” . – АОР за 2008 г. С., 2009, с. 604, обр.1. (с. 603-607).

⁷⁵ Не става ясно каква е общата дължина на разкритите стени, тъй като няма данни за предходните проучени участъци. Ориентацията донякъде е възможна само на място.

манастира.⁷⁶ Разкрита е кула с няколко периода на строителство както и потерна, отбелязана на плана на К. Шкорпил с R.⁷⁷ (обр.2) За пръв път след Шкорпил, авторът прави предположение за наличието на напречен крепостен зид⁷⁸. Й.Алексиев обръща специално внимание на ЗКС през 2010 г.⁷⁹ Разкопките започват около потерната и чупката на крепостната стена.⁸⁰ Според публикувания план освен разкрития участък от крепостната стена е проучена и една бойна кула. Алексиев счита, че според описанието и плана на Шкорпил, в този участък е имало „...четвърта главна порта на крепостта, а от нея е слизал път по наклонението, най-напред малко към юг, а после се извивал напреки към север”.⁸¹ Авторът не публикува конкретни резултати, а отново преповтаря хипотези относно хронологията и периодизацията на манастира около църква № 8.⁸² По време на изсичане на растителността на крепостта, през есента на 2015 г., се разкриха отново някои от крепостните съоръжения в сектора на Й.Алексиев, неточно идентифицирани с тези, известни от плана на Шкорпил. На тях е посветено специално съобщение, в което е направен и опит за периодизация на крепостното строителство в този участък.⁸³

В Югозападния сектор през 2009 г. се оформя нов обект, който запазва същото топографско наименование и е проучван от К. Дочев в продължение на четири сезона⁸⁴. (обр.3) Разкрити са общо 70 м. крепостни стени. Това е един от важните сектори с най-добре запазени фортификационни съоръжения, предоставящ отлични условия за изследване на проблеми, касаещи крепостното строителство на столичния град. Понякога Дочев провежда разкопките на траншеен принцип, като единствено по вътрешното лице в няколко квадрата се предприема изчерпване на стратиграфските пластове. Проучвателят попада на известната порта на Шкорпил, която нарича „новооткрита“ и я присвоява за свое откритие⁸⁵. Всъщност това е Югозападната порта, маркирана с буква F още през 1910 г. от К. Шкорпил. Дочев прави многократни опити за датиране и налагане на периодизация на крепостните съоръжения, които обаче не са съобразени с вече известните археологически резултати в останалите сектори.⁸⁶ Най-сериозният принос в разкопките на К.Дочев е

⁷⁶ Алексиев, Й. Археологически разкопки на Трапезица- сектор Югозападен/ Манастир „Св. Иван Рилски // АОР през 2009, С., 2010, с. 489, обр.1

⁷⁷ Пак там., с. 488 – 492. Независимо, че е отбелязана в плана, никъде в текста не споменава, че става въпрос за потерната, известна от плана на К.Шкорпил.

⁷⁸ Алексиев, Й. Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, с. 491.

⁷⁹ Това е последния сезон от проучванията на сектора, в края на който Й. Алексиев се пенсионира.

⁸⁰ Алексиев, Й. Археологически разкопки на Трапезица- сектор Югозападен. Манастир „Св. Иван Рилски”. – АОР през 2010, С., 2011, с. 431 – 434, обр. 1-4.

⁸¹ Пак там., с. 433, обр.1.

⁸² Пак там., с. 431-434. В някои случаи при разкопките не е прилаган стратиграфския метод, което води до цялостно объркване и създаване на проблеми в проучванията на ЗКС, свързани с техниката и хронологията на строителство.

⁸³ Тодоров, Н. Още за Западната крепостна стена на Трапезица. (под печат)

⁸⁴ Всъщност става въпрос за най-югозападната част на този сектор, където Й.Алексиев не е работил.

⁸⁵ Дочев, К., Димитрова,З. Неизвестна досега двукрила порта откриха на Трапезица, в-к. Янтра днес, 18.09.2009г.

⁸⁶ Дочев, К. Средновековен град Трапезица - „Сектор Югозапад”, град Велико Търново. – АОР през 2010, С., 2011, с. 444-446; Разкопки на крепостта Трапезица „Сектор Югозапад”, гр. В.Търново. – АОР през 2011, С., 2012, с. 423; Монетна находка (края на XII в) от новооткритата порта на крепостта Трапезица (гр. В.Търново). – ИРИМ – В.Търново, XXVI, 2011, с. 151-169. Авторът отнася строежа на крепостните стени на Трапезица в средата на XII в., по време на император Мануил I Комнин, а реконструкцията им (издигане на стълбището), т.е. втория строителен период, към времето на Асеновци, между 1187 и 1189 г.

През първия сезон са разкрити 30 м. от крепостната стена, като външното лице е разкопано чрез траншея широка 1м. и не е достигнат скалния венец. Неизяснен остава въпроса относно фундамента на

разкриването на каменната настилка при портата, която дава важна информация и позволява да се търсят паралели в бъдеще при останалите входи и улици на крепостта.

През 2010 г. К. Дочев не разкрива нови участъци от крепостната стена, а допроучва разкритото от предходния сезон външно лице.⁸⁷ Нови 35 м. от крепостната стена са разчистени през 2011 г. Дочев попада на ново откритие - „площадка-кула“, като не изяснява предназначението на въпросното съоръжение⁸⁸. През 2014 г. същият изненадващо оставя недопроучен своя участък, с вече разкритите крепостни съоръжения и недоизчерпани стратиграфски пластове, за да потърси кулата с напречния зид, известна от плана на К. Шкорпил. Неизяснен остава и характерът на сградите, долепени до вътрешното лице на крепостната стена. Не са проучени комуникационните връзки, преминаващи през сектора- поне две улици- едната, водеща към входа на манастира при църква №8, а другата улица е насочена към Югоизточната порта. Освен това Дочев предприема разчистване на 20 м. извън крепостните стени, в северозападна посока, за да локализира напречния крепостен зид, който е маркиран на плана на Шкорпил. Опитът му е неуспешен и той се премества на около 40 м. югозападно от разкритата от Й. Алексиев кула⁸⁹. При извършените тук сондажни разкопки се разкриват кула и части от напречния крепостен зид, което е принос към изследванията на фортификацията на хълма, тъй като се привеждат конкретни метрични данни за тях.⁹⁰

През изминалите години чрез разкопки са проучени различни участъци от крепостните стени на Трапезица. Разкритията предоставят нови данни и търсят отговори на въпросите, свързани с изясняване на цялостния замисъл и техническо изпълнение на фортификацията. Същевременно с това се очертават и сериозни проблеми, които трябва да бъдат решавани при следващите разкопки на крепостните стени. В тази връзка уеднаквяването на методиката на изследване ще улесни бъдещата работа при разкриване и публикуване на фортификационните съоръжения на крепостта.

Основен проблем в досегашното проучване е недостатъчната заинтересованост на археолозите, разкриващи крепостта, към изясняване фортификационната проблематика. Търсенето на популярност и включването в обръщение на спорни и неаргументирани тези и твърдения, понякога създават проблеми, вместо да насочват към конкретни отговори. Недопроучването и пропускането на цели квадрати площ обикновено води до липса на подробни планове в публикациите. С редки изключения секторите от крепостните стени се описват съвсем кратко в ежегодните археологическите отчети.

крепостната стена, като единствено се очертават габаритите на Югозападната порта. Разкрито е и едно стълбище към крепостна стена. – В: **Дочев, К.** Трапезица, Югозападен сектор. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, с. 504-506, обр.1,2,3.

⁸⁷ **Дочев, К.** Трапезица, Югозападен сектор // Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 444-446.

⁸⁸ **Дочев, К.** Разкопки на крепостта Трапезица „Сектор Югозапад“, гр. В.Търново // АОР през 2011, С., 2012, с.421- 423.

⁸⁹ От плана на К. Шкорпил ясно се вижда, че при кулата завършва напречната крепостна стена.

⁹⁰ **Дочев, К.** Археологически разкопки на крепостта Трапезица – „Сектор Югозапад“.- АОР през 2014, С., 2015, с. 642-645. Освен в АОР през 2014г. резултатите са публикувани и в статия в местния ежедневник - **К. Дочев, Димитрова, З.** Неизвестна досега охранителна кула откри доц. Константин Дочев на Трапезица, в. „Янтра днес“, 15.10.2014г. Продължаването на разкопките по напречната крепостна стена ще доведе до непоправими щети на запазения оригинал, тъй като няма осигурени средства за консервация и реставрация.

Необходимо е да се търси изчерпването на стратиграфските пластове и достигане на материкова скала, което ще внесе допълнителни данни за използването на терена и неговата периодизация и хронология. Конкретно внимание е необходимо да се обръща и на някои въпроси относно пластове, касаещи датировката на съоръженията. На първо място е важно да се прецизира работата с нумизматичния материал, където се очертават известни проблеми. Датировката на крепостните стени на базата на монетни находки не винаги е точна и дори на моменти е спорна. Конфигурацията на хълма с наклоните на терена към крепостната стена са сериозна предпоставка за отмиване на цели пластове от вътрешността на крепостта към стените. Така се пренасят механично голям брой монети, керамика и друг материал от вътрешността на крепостта. В случая крепостната стена на места се явява един вид бариера за свличащите се пластове и води до акумулирането на голям брой монети, компрометирайки стратиграфията на терена.

От особено значение при защитаване на различни хипотези и твърдения относно датировката на крепостните стени на Трапезица, е те да бъдат съобразени с цялостното градоустройство на крепостта. Част от проучвателите не дават отговор на въпросите за връзката на фортификацията с църковното и жилищно строителство. В такава ситуация попадат постройките, намиращи се до Югоизточната и Югозападната порти, които остават с неизяснен характер. Необходимо е да се избягват слабости и неточности при техническото и фото заснемане. В повечето публикации плановете са неясно сканирани и трудно се разчитат коти и номера на квадрати.

Търсенето на сходни крепости за сравнение със средновековен град Трапезица, по отношение на планировка и фортификационни решения, дава колебливи резултати. Цялостното планиране на града е уникално само по себе си и по тази причина паралели може да се открият само в конкретни сектори на крепостното строителство. Причината за това надали може да се търси в преповтарянето на крепостната система от ранновизантийската епоха в останалите крепости от Второто българско царство.

Все пак е уместно да се коментира еднаквостта с някои елементи на крепостта Царевец, тъй като заедно с Трапезица те формират обща отбранителна система на средновековния град Търнов. Въпреки че в повечето участъци стената е изградена върху по-стар фундамент от ранновизантийския период, входовете на крепостта, подобно на тези на Трапезица, са заложени в чупка на крепостната стена.

Проблемът за консервацията и реставрацията на вече проучените крепостни стени и съоръжения, а и за всички останали архитектурни структури в крепостта, остава най-сериозен. Разкритите към момента участъци от крепостните стени, порти, потерни, кули и пр. предлагат достатъчно информация за изготвяне на цялостен проект за консервация и реставрация и предприемане на конкретни действия по отношение на тяхното запазване. Структурите и съоръженията са подложени безмилостно на атмосферните влияния, до пълното им унищожение, и няма друг път за спасяване освен бързата аварийна консервация, придружена дори със засипване на някои структури, които вече не могат да се съхранят.

Използвана литература

- Алексиев, Й.** Разкопки на манастира “Св. Йоан Рилски” на Трапезица (сектор Югозападен). – Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, 675-681
- Алексиев, Й.** Велико Търново. Крепостта Трапезица. Манастир “Св. Йоан Рилски”. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, с. 603-607.
- Алексиев, Й.** Археологически разкопки на Трапезица- сектор Югозападен/ Манастир „Св. Иван Рилски. – Археологически открития и разкопки през 2009, София, 2010, с. 488 – 492.
- Алексиев, Й.** Археологически разкопки на Трапезица- сектор Югозападен. Манастир „Св. Иван Рилски. – Археологически открития и разкопки през 2010, София, 2011, с. 431 – 434.
- Ангелов, Н.** Антично и ранновизантийско селище. - История на Велико Търново, т. I, София., 1986, с. 56
- Ангелов, Н.** Средновековният град Търново, според изворите от XII-XIV в. и досегашните археологически разкопки. – ИОМВТ, т. III, 1964, с. 6-8
- Босилков, Св.** Търново. Город и его искусство. София, 1960, с. 4-5, планове №№1-6, фотографии 17-18.
- Вълв, В.** Славният град Трапезица. – Сб. “Прослава на Велико Търново”, София., 1978, с. 216-220.
- Дерменджиев, Е.** Северна кула и Северна порта. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, с. 17-75.
- Димов, В.** Разкопките на Трапезица в Търново.- ИБАД, т.V, 1915, с. 112 – 176.
- Димова, В.** Църквите в България през XIII-XIV в. София, 2008.
- Долмова, М.** Жилищно строителство в крепостта Трапезица. – Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. В.Търново, 2002, с. 121-124
- Долмова, М.** За укрепителната система на крепостта „Трапезица” (предварително съобщение).- Археология, 3, 1995, с. 36-42
- Долмова, М.** Трапезица в светлината на археологическите разкопки. Велико Търново, 2008, с. 31-47.
- Долмова-Лукановска, М.** Археологически разкопки в средновековната крепост Трапезица, сектор Югоизток - Археологически открития и разкопки през 2009, София,2010, с.498-499.
- Долмова-Лукановска, М.** Археологически разкопки в средновековната крепост „Трапезица” сектор Югоизток. – Археологически открития и разкопки през 2007, София, 2008, с. 689-691.
- Долмова-Лукановска, М.** Велико Търново. Крепостта Трапезица. Археологически разкопки в сектор „Югоизток”. – Археологически открития и разкопки през 2008. София, 2009, с. 614-616.
- Дочев, К.** Археологически разкопки на крепостта Трапезица – „Сектор Югозапад”.- Археологически открития и разкопки през 2014, София, 2015, с. 642-645.
- Дочев, К.** Разкопки на крепостта Трапезица „Сектор Югозапад”, гр. В.Търново. – Археологически открития и разкопки през 2011, София, 2012, с.421- 423.
- Дочев, К.** Средновековен град Трапезица - „Сектор Югозапад”, град Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2010, София, 2011, с. 444-446.
- Дочев, К.** Трапезица, Югозападен сектор.- Археологически открития и разкопки през 2009, София, 2010, с. 504-506.
- Дочев, К., Димитрова,З.** Неизвестна досега двукрила порта откриха на Трапезица, в-к. Янтра днес, 18.09.2009г.

- Дочев, К.**, Монетна находка (края на XII в) от новооткритата порта на крепостта Трапезица (гр. В.Търново). – ИРИМ – В.Търново, XXVI, 2011, с. 151-169.
- К. Дочев, Димитрова, З.** Неизвестна досега охранителна кула откри доц. Константин Дочев на Трапезица, в. „Янтра днес“, 15.10.2014г.
- Косева Д., Н. Годоров.** Проблеми с откриване, обработка и съхраняване на стенописите от археологически разкопки във Велико Търново.- Сборник Търновска книжовна школа, т.10. В. Търново, 2015, с.640-658.
- Мавродинова, Л.** Живописата по времето на Второто българско царство – 1186-1393. – В: Стенната живопис в България до края на XIV в. София, 1995, с. 41-90.
- Николова, Я.** Градоустройство и архитектура. - История на Велико Търново, т. I, София., 1986, с. 264-269.
- Николова, Я.** Хълмът Трапезица.- Сб. История на Велико Търново, В. Търново, 1986, с. 264-269.
- П.Караишев.** Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, с. 117-157.
- Попов, Ат.** Градоустройствен и архитектурен облик на Търновград XII-XIV в. – Сборник “Царстващият град Търнов”, София, 1985, с. 25-42.
- Попов, Ат.** Крепостната система на средновековната столица Търновград. – Военноисторически сборник, XLVIII, 1979, 4, с. 124-143.
- Пътеводител** на гр. В.-Търново и околността му., В.Търново, 1907, с.11
- Рабовянов, Д.** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица, сектор Южен”. - Археологически открития и разкопки през 2013, София, 2014, с.487-490.
- Рабовянов, Д.** Археологически проучвания на обект „Средновековен град Трапезица, сектор Южен” в гр. Велико Търново - Археологически открития и разкопки през 2014, София, 2015, с. 648-650.
- Рабовянов, Д.** Археологически разкопки на Южния сектор на средновековния град Трапезица. (под печат)
- Рабовянов, Д., Ж.Гюлева, П.Дойчев.** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица- сектор Южен”- Археологически открития и разкопки през 2011, София, 2012, с. 419-421.
- Рабовянов, Д., Ж.Гюлева, П.Дойчев.** Крепостта Трапезица. Археологически разкопки на обект в сектор Южен - Археологически открития и разкопки през 2008, София, 2009, с.616 – 620.
- Рабовянов, Д., Ж.Гюлева, П.Дойчев.** Средновековен град Трапезица-сектор „Южен”- Археологически открития и разкопки през 2012, София., 2013, с. 396-399.
- Рабовянов, Д., Ж.Гюлева.** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица- сектор Южен“ - Археологически открития и разкопки през 2009, София, 2010, с. 499-504.
- Рабовянов, Д., Ж.Гюлева.** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица- сектор Южен”- Археологически открития и разкопки през 2010, София, 2011, с. 441-444.
- Робов, М.** Археологически разкопки на сектор „Югоизточен” на Трапезица - Археологически открития и разкопки през 2009, София, 2010, с. 492- 495.
- Робов, М.** Проучвания на средновековната крепост Трапезица, сектор „Югоизточен“ - Археологически открития и разкопки през 2013, София, 2014, с. 490-493.

Робов, М. Разкопки на Трапезица, сектор „Югоизточен” – Археологически открития и разкопки през 2010, София, 2011, с. 435-438.

Робов, М. Допълнителна укрепителна система на средновековния град. – Археология, кн. 4, 1988, с. 38-45.

Робов, М. Крепостта Трапезица. Проучвания на обект „Югоизточен”- Археологически открития и разкопки през през 2008, София, 2009, с. 607 – 610.

Робов, М. Югоизточната крепостна стена на Трапезица. – Сборник „България, българите и Европа – мит, история, съвремие”.- Научна конференция (29-31.10.2009), В.Търново, 2011, с. 403-413, обр. 1-7.

Робов, М., К.Дочев. Археологически разкопки на Трапезица, сектор Югоизточен (Църква № 3) - Археологически открития и разкопки през 2007, София, 2008, с. 685-689.

Робов, М., Петрова, М. „Крепостната стена на Трапезица разкрива тайни от живота на града“- в. „Янтра днес“ 04.09.2009г.

Славчев, П. Сградостроителство и градоустройство в средновековно Търново. – Годишник на музеите в Северна България, IV, 1978, с. 36-50.

Тодоров, Н. Нов шрих към възстановката на Северната порта на крепостта Трапезица. (под печат)

Тодоров, Н. Още за Западната крепостна стена на Трапезица. (под печат)

Тотев, К. Археологически наблюдения на средновековен град Трапезица във Велико Търново по време на реализирането на проект ”Изграждане на подпорна стена, художествено осветление и туристическа инфраструктура до историческия резерват Трапезица” - Археологически открития и разкопки през 2013, София, 2014, 493-496.

Тотев, К. Археологически наблюдения на средновековен град Трапезица във Велико Търново по време на реализирането на проект ”Изграждане на подпорна стена, художествено осветление и туристическа инфраструктура до историческия резерват Трапезица” - Археологически открития и разкопки през 2014, София, 2015, 656-659.

Тотев, К. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, с. 9, бел. 16.

Тотев, К. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица – Северна част (2007-2010). –“Българско средновековие: общество, власт, история” Сборник в чест на проф. д-р Миляна Каймакамова. София, 2013, с. 572-589.

Тотев, К. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. Велико Търново, 2008. Рецензия.-Археология, 3-4, 2009, с. 133.

Тотев, К., Д. Косева. Църква № 19 и Централен площад.- В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, с. 191- 257.

Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилюв, Д. Косева. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011.

Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилюв. Разкопки на “ Средновековен град Трапезица - Север” - Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 682 – 685.

Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилюв. Археологически разкопки на обект “Средновековен град Трапезица- сектор Север” - Археологически открития и разкопки през 2010 г., София, 2011, 438 – 440.

Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилюв. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север” във Велико Търново - Археологически открития и разкопки през 2012, София, 2013, 392-394.

- Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караишев.** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север”(Северозападно подножие) във Велико Търново - Археологически открития и разкопки през 2012, София, 2013, 394-396.
- Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караишев.** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север”(Дворцови сгради) във Велико Търново - Археологически открития и разкопки през 2013, София, 2014, 481-484.
- Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караишев.** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север”(Дворцови сгради) ” във Велико Търново - Археологически открития и разкопки през 2014, София, 2015, 639-641.
- Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караишев.** Велико Търново. Крепостта Трапезица. Археологически разкопки в сектор „Север” - Археологически открития и разкопки през 2008 г., София, 2009, 610 – 614.
- Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караишев.** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север” във Велико Търново - Археологически открития и разкопки през 2011, София, 2012, 416-419.
- х Стоянов-Берон, В.** Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, с.19.
- Харитонов, Хр., М. Долмова.** Стратиграфия на крепостта Трапезица, по нумизматични данни. – Юбилеен сборник “Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове”, посветен на проф. Й. Андреев. В.Търново, 2003, с. 257-261.
- Шкорпил, К.** План на старата българска столица Велико Търново. – ИБАД, I, 1910, с. 121-154.

Списък със съкращения

АОР – Археологически открития и разкопки

ИБАД – Известия на Българското археологическо дружество

ИОМВТ – Известия на Окръжен музей Велико Търново

ИРИМ - Известия на Регионален исторически музей

HISTORY OF THE STUDIES OF THE TRAPEZITSA FORTRESS FORTIFICATION .

Nikifor Todorov

(Summary)

This work is devoted to the history of of the Trapezitsa Hill fortification and its studies, which begin immediately after the liberation and continue to the present days. So far the research interest is principally directed to the church construction, while the town-planning and fortification remain in the background.

The most common the studies proceed in two stages - from 1878 until the end of the XX century and a second stage from 2007 to 2015. The beginning of the new research is placed after the adoption of the so-called "Thirty Years Program" of the National Historical Institute with Museum at the Bulgarian Academy of Sciences, according to which the hill is divided into seven sectors in which work only collaborators from the Veliko Tarnovo Affiliate of the National Historical Institute with Museum. In the North, Eastern, the Southern and the Southwestern sectors are disclosed significant areas of the fortress walls, but which are registered in short only in a series of archaeological excavations and discoveries. Certain exceptions make the archaeological teams of K. Totev, M. Robov and D. Rabovianov, which publish certain data from the excavations. As a whole in the years K. Totev excavates 254 m. of a fortress wall, M. Robov-45 m., M. Dolmova -80 m., J. Alexiev -60 m., D. Rabovianov - 69 m., K. Dochev -70 m.

In the study are included new data from the excavations of the eastern and western fortress walls in the North sector . The two stages of the fortress construction are clarified and is specified the building technique. The published information is not sufficient for more comprehensive conclusions and the issue of the chronology still remains open, as the investigations continue and at the moment.

The revelations, submit new data and seek answers to questions, related to the overall purpose and the technical implementation of the fortress construction. Moreover, there are serious problems, which have to be solved in the archeological studies. The unspecified chronology and periodization forces every researcher to express his own hypothesis, without seeking common criteria for the study. The insufficient exploration and the omission of many square meters of area, creates additional problems and gaps in the plans and studies. The absence of conservation and restoration of already surveyed fortress walls are a very serious problem, as under the influence of the atmospheric conditions, there have been torn down original structures, that if are not reliably examined and documented, remain lost forever.

Списък с илюстрациите към статията на Никифор Тодоров

„ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА НА ФОРТИФИКАЦИЯТА НА КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА.“

1. План на крепостта Трапезица (по П. Абаджиев)
2. План на крепостта Трапезица (по К. Шкорпил)
3. План-квадратна мрежа на крепостта Трапезица със секторите за проучване по 30-годишната програма на НАИМ при БАН.
4. Средновековен град Трапезица – етапи на крепостното строителство в сектор „Север“ (Н. Тодоров)
5. План на Северната порта (Н. Тодоров)
6. Надлъжен разрез на сондаж на Източна крепостна стена
7. Статистика на материалите от сондаж на Източна крепостна стена